

LELKIISMERET ÉS SZABADSÁG A KORA ÚJKOR GONDOLKODÁSÁBAN

MESTER BÉLA

Előadásomra készülvén áttekintettem a szegedi konferenciák eddigi köteteit, bennük saját írásaimat, és kiderült számomra, hogy bármi is legyen a *Platónhoz* írandó *lábjegyzetek* aktuális évi feladványa, én eddig az első alkalom kivételével, megfontolva a különböző kínálkozó témákat, végül mindig a kora újkori protestánsoknak a *közömbös dolgokról* folytatott vitáiból indultam ki. Először az állampolgári *erények*,³⁵¹ majd a *bűn* és hatalom alá vetettségünk viszonyáról alkotott elgondolások sajátosságait emeltem ki a XVI-XVII. századi protestantizmus *adiaphora*-vitáinak összefüggésében,³⁵² de még tavaly, a *barátságról* szólva is fontos kiindulópontnak bizonyult *felebarátunk* megbotránkoztatásának tilalma azon dolgokban, amelyek önmagukban *közömbösek* lennének.³⁵³

Visszatettem a három konferenciakötetet a számítógép képernyője fölötti polcra, és szembeülve velük, nekiláttam a beküldendő előadás-összefoglaló megfogalmazásának. Amikor újra leírtam – a második sorban –, hogy *adiaphora*, egy pillanatra a levegőben maradt az ujjam. Miért mindig ez a korszak és ez a kifejezés jut eszembe, ha a hívó szó – *erkölcsi szó*. Nem beszélhetnék-e idén mondjuk a reformkori magyar utilitarizmusról, napjaink bioetikájáról, vagy bármi másról, ami nem kora újkori. Vajon miért foglalkoztat ilyen hosszan ez a korszak és ez a téma? Lehet, hogy mindez csupán megszokás, intellektuális kényelmesség, és csak én nem veszem észre, hogy nincs itt már róka sem, nemhogy bőr, amit még lenyúzhatnak róla.

Töprengve emeltem föl szememet a képernyőről. Tekintetem rátévedt az eddigi szegedi konferenciák címeire a számítógép fölötti polc könyvgerincein, majd melléjük képzeltem az idei kötetet: *erény, bűn, barátság, lelkiismeret*. Rá kellett jöjjenek, hogy ezekben az etikai fogalmakban kora újkori értelmezé-

---

³⁵¹ Lásd: Mester Béla: Az *adiaphoron* fogalmának ártértelemezése a reformációban, avagy az állampolgári erények sajátos újrafelfedezése In: Dékány András, Laczkó Sándor (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 1. Az erény*. Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Librarius. 2003. 199-215. o.

³⁵² Lásd: Mester Béla: *Bűn és hatalom alá vetettség*. Az európai politikafilozófia egyik alapeleméről In: Dékány András, Laczkó Sándor (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 2-3. A bűn*. Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Librarius. 2004. 299-308. o.

³⁵³ Lásd: Mester Béla: *Jó barátok – jó polgárok (?)* In: Dékány András, Laczkó Sándor (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 4. A barátság*. Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Librarius. 2005. 185-194. o.

sük, annak a modern erkölcsi állapotnak a kezdete érdekel, amely részesének magamat is érzem. Szabadon mozgok az erkölcsileg *közömbös* dolgok világában, miközben a legváratlanabb pillanatokban derül ki, hogy e *közömbös* dolgokkal kapcsolatos szabad cselekedeteim révén összeköttetésben állok polgár- és embertársaimmal, és így minden mozdulatom ismét csak az erkölcsileg megítélhető dolgok szférájába kerül. Cselekedeteim hatása szélesebb körű, mint bármely kor emberéé, de akinek ártok, vagy használok velük, éppen ezért egyre kevesebb eséllyel nézhet a szemembe. Erkölcsi helyzetem folytonosan tudatos reflexiót kíván, e nélkül egyre kevésbé tudhatom, hogy mi az erény és a bűn, ki az ellenségem, barátom vagy felebarátom; egyáltalán mi az, amit éppen cselekszem. E reflexiók kényszer személyessége, ugyanakkor cselekedetem tárgyainak személytelensége, főként pedig a kettő közötti feszültség lehet az, ami annyira ismerőssé és vonzóvá teszi számomra, mai ember számára a kora újkor *adiaphora*-vitáit.

Ezt belátva, bátrabban térek vissza régebbi előadásaim gondolatmenetéhez, továbbfolytatva azt az *adiaphora* és a *lelkiismeret* kapcsolatára nézve. A vallási értelemben vett *adiaphora*-fogalom, összefüggésben a *keresztyén szabadság* új értelmezéseivel, új színben tünteti föl a szabadság és a lelkiismeret viszonyát. Az *adiaphora*-vita különböző álláspontjainak megfelelően a kérdés különböző oldalai kerülnek előtérbe: ha a világi hatalom dönt a közömbös dolgokról, fölmerül a polgári engedelmesség és a lelkiismeret viszonyának a kérdése, ha az egyén, akkor egyéni lelkiismeretem dolga lesz (egyébként nem tiltott) cselekedeteim következményeinek fölmérése mind magamra, mind másokra nézve. Egy dolog nem lehetséges: valamely minden esetre alkalmazást nyújtó szabálygyűjteményre, vagy esetről esetre eligazító, személyes orákulumra akkor sem bízhatnám lelkiismeretem pásztorolását, ha akarnám. Hiszen szabad vagyok.

Ennek az erkölcsi szabadságnak a geneziséét kívánom a továbbiakban, ha nem is értelmezni, vagy történetileg bemutatni, de legalább néhány szöveggel példázni. Először a XVI. század egyik jellegzetes *Római levél*-interpretációjának a szövege segítségével mutatom be az *adiaphora*-gondolat egyszerre személyes és intézményes jellegét. Példám Melius Juhász Péter prédikációs formába öntött fordítása és írásmagyarázata lesz. A mű csaknem harminc évvel későbbi Kálvin nagy hatású munkájánál, annak ismeretében készült; de éppen e ténynek, valamint a népnyelvű prédikáció nagyobb kötetlenségének köszönhetően sok tekintetben karakteresebb véleményt, árulkodóbb szóhasználatot jelenít meg, mint Kálvin. (A nagy reformátor helyenként bírálja ugyan Erasmus latin fordítását, de nem ad újat; Melius viszont a maga magyar fordításába már bátran beleépíti Kálvin filológiai megjegyzéseit. Mondhatni, ebben kálvinistább magánál Kálvinnál is). Ezután, bemutatandó az európai eszmetörténet *adiaphora*-való etikai viaskodásának további állomásait, és

a gondolkör szekulárisává válását, ugyanannak a XVII. szerzőnek, John Locke-nak élete különböző szakaszaiban megfogalmazott három megoldását veszem sorra az *adiaphora* és a lelkiismeret viszonyának problémájára. Korai, *Két traktátus a polgári kormányzatról* című, még erasztianus szellemű munkájában a *közömbös dolgok* kérdését még a vallási viták hagyományos keretében tárgyalja, bár erasztianizmusából itt is az következik, hogy a spirituális kötelezettséget *polgári kötelességgé* tegye. Nem azért hallgatjuk, vagy elősegíti üdvösségünket, hanem azért, mert a felsőbbség így rendelte; aki pedig nem engedelmeskedik a felsőbbségnek, azon kívül, hogy evilági veszélyeknek teszi ki magát, üdvösségének sem használ ezzel. Később, a *tolerancialevélben* egyéni lelkiismeretünkre bízva, hogy miként élünk az *adiaphoronok*-kal, de ez mintha az együgyűek lelkiismerete lenne. A szellemi elit tudja, hogy a dolognak semmi jelentősége sincs sem az üdvözülésre nézve, sem erkölcsi tekintetben; mégis szabadon hagyja, hogy a műveletlenek azt gondolják erről, amit csak akarnak, de ne háborúzzanak a vallási és erkölcsi tekintetben egyenértékű eljárások egyikének kötelező bevezetéséért és másikának a betiltásáért. Az *adiaphora* akkor kerül végleg a vallási szférából az etikaiba Locke-nál, szinte visszanyerve eredeti sztoikus kontextusát, amikor idős kori, *Gondolatok a nevelésről* című művében a lelkiismeret genezisének a kérdését kezdi boncolgatni. Locke itt több kontextusban is a közömbös dolgokat ajánlja (*matters of indifference*), mint amelyek révén hozzá lehet szoktatni a gyermeket ahhoz, hogy szabadságával helyesen, lelkiismeretesen éljen.

MELIUS KÖZÖMBÖS DOLGAI

A reformáció *Római levél*-interpretációi során különös feszültség jelenik meg az írásmagyarázatban. A *kereszttyén szabadság* mibenlétének újabb és újabb, egymással vitakozó értelmezései nagyon személyessé teszik e szabadság jelentését, megélését, ugyanazzal a mozdulattal viszont igen határozott distinkciót tesznek személy és intézmény, dolog és ember közé. Meglehet, az ekkor hirdetett hittételek mindegyikének meg lehet találni előzményét, megfelelőjét az antikvitás bölcséletének és az atyák teológiájának a régiségében; a hangsúly, a kérlelhetetlen törekvés egyén és intézmény pontos és végleges szétválasztására, és mindezek összekötése a lelkiismeret ügyével valóban új világlátást jelent. A személyt lelkiismereti kötelességei többé nem más személyekhez, hanem intézményekben testet öltő absztraktumokhoz kötik, és csak ezeken keresztül a többi emberhez. Ha a kötelesség intézményes kötelelék, akkor e kötelesség teljesítéséhez többé már nem elég szem előtt tartani a valaki kezébe letett hűségessküit, sőt, néha éppen e hűségesskü *megszegése* válik kötelességgé. A helyzetre való elmélyült reflexió, amelyet közönségesen

a lelkiismeret vizsgálatának szoktunk nevezni, elengedhetetlen napi programmá válik. Több lesz, mintha csupán az emlékezet próbája lenne. Erőnek erejével emlékezetünkben tartani olyan bűnököt, amelyeket mindenki bűnöknek tart, inkább a lelkielő érzelmi természetű megpróbáltatása; itt azonban a bűn fogalmának intellektuális elemzésére van szükség, aminek soha sincs vége, és mindenkinek külön-külön, újra és újra el kell végeznie. Egyén és intézmény szétválasztásáról szoltunk. Intézményen természetesen nem hivatali épületet kell érteni, hiszen akkor ismét túl könnyű lenne minden: a személyeknek adott hűségüket fölváltaná a hivatali karokra való esküvés, a bűn és a jó fogalmáról pedig továbbra sem kellene gondolkodni. XVI. századi eleink intézményeket kereső etikai felfogásában éppen az kelti föl a figyelmünket, hogy valójában nincs több és szilárdabb intézményük, mint egy évszázaddal korábban; amiük van, annak a legitimitása pedig még ingatagabb is, mint valaha. Az lenne tehát a kényelmesebb, ha a személyes hűségek még meglévő hálójába kapaszkodnának a szétfosló legitimitású és erkölcsi tekintélyű intézményekkel szemben. Ők e helyett a személyeket bírálják az intézmény, az általuk ideálisan betöltetni rendelt *tiszt* mibenlétére hivatkozva. Soha Cicero óta nem forgott annyit közszájon az *officium* kifejezés és nemzeti nyelvű megfelelői, így a magyar *tiszt*, mint ekkor.³⁵⁴

Melius Juhász Péter *Római levél*-fordításában és írásmagyarázatában a következőképpen vet számot az *adiaphoráról* az ő koráig összegyűlt nézetekkel.³⁵⁵ Arról, hogy a dolog fontos neki, már az is árulkodik, hogy egyáltalán bevezeti a terminust a népnek szóló írásmagyarázatba. (Más alkalommal is magyaráz ugyan görög és latin kifejezéseket, de ezek Pál levelének értelmezésre szoruló helyei. Itt, mintegy a művelteknek szóló útjelző táblaként, fordításához megadja az eredeti terminust is. Itt azonban nem erről van szó: ez a kötet egyetlen helye, ahol az idegen kifejezéssel értelmezi a magyart, olyannal mégpedig, amely nem is szerepel a Szentírásban.) E szöveghely egyben saját eszköz használatára biztatja a híveket, és ha meggondoljuk, egyszerre magányba is taszítja őket: intenzív együttlétbe lelkiismeretükkel. Így szól erről a *XIII. caput masodic Praedicationis*:

minden az ő saját értelmebe legien bizonyos. [. . . Minden, azaz] Minden ember, Ebbe az a regula tinectec. Valamiről istennec vegzesse, es vegzet parantsolattia

³⁵⁴ A magyar *tiszt* és a latin *officium* megfeleléséről régebbi terminológiánkban XVII. századi szótáraink adatain túl Cicero *De officiis* című művének XVIII. századi fordítása is árulkodik. Lásd: M. T. Cicerónak az embernek tisztéről és kötelességeiről a maga fiához írt három könyve, Engel Krisztián János, Pozsony, 1795. Fordította Kovásznai Tóth Sándor.

³⁵⁵ Melius auag ihasz Peter, somogyi fiu de Horhi: Magyar praedikatio, kit postillanac neuznec, a prophetac es apostoloc irassabol, a regi doctoroknak, Origenes, Chrisostomus, Theophilactus, S. Ambrus, S. Hieronymus, S. Agoston, es a mastani bölcz Doctoroc magiarazassoc szerint, Töröc Mihály, Döbröczömbe, 1563. RMKI. 3, RMNy 13.

nints, hanem szabad dolog. Ha mieled sem bűn, ha nem mieled sem bűn, res media, adiaphoron. Keresztyenec szabadsagaba vetetet dolog.³⁵⁶

A keresztyén szabadság a megváltással jár együtt, hiszen

a hit oka, az az, Christus erdeme a kereszteni szabadsagnac, az adiaphorumnac. [. . .]
A hiuó kihozatuan Moses kötéléből, Papa hitiből rabsagabol,³⁵⁷

ugyanakkor e szabadságot elfogadni mégsem magától értetődő dolog, sokan képtelenek is élni vele, hiszen

semmi sem tisztatalan önnen magaba. Hanem czac annac, ő maganac tisztatalan, valaki tisztatalannak veli ez iot.
[. . .] az adiaphorac, szabad dolgoc, noha ioc ő magokba, De az hitlen tisztatalanba nem io, nem tiszta, nintsen nekic szabadsagoc mert Raboc.³⁵⁸

A keresztyén szabadságtól visszariadó lelki rabok számára Melius nem tartogat sem orvosságot *Herbarivmában*, sem könnyebbséget, a döntés terhét átvevő útmutatást írásmagyarázatában. Gyöngye akaratukra, fejletlen ítélőképességükre nem hajlandó tekintettel lenni, nem akarja, és persze nem is tudja már újból lelki rabságba, kiskorúságba taszítani őket. Szinte kikergeti őket a szabadságba, vagy – ami ugyanaz – mindörökre összezárja őket saját lelkiismeretükkel. A keresztyén szabadság egyszerre komoly felelősséggé változik. Egyelőre kicsi, valóban gyerekes dolgokról van szó. A hívőt senki nem bünteti meg a pénteki húsevésért, de nem is mondja meg neki többé, hogy mikor mit és mennyit egyen: neki kell eldöntenie. Nem több ez még, mint az éléskamrába egyedül beküldött gyermektől elvárt lelkiismeret. Melius azonban továbbfolytatja a hívők életének kegyetlen felszabadítását, és ebben talán Kálvinnál is határozottabban fogalmaz, ha radikálisabban nem is. A hatalom szférájáról van szó, ahol ismét distinkciót tesz a dolog maga és körülményei, a fejedelmi személy és annak *tiszte* között, a következőképpen:

Minden lelkős ember engeggyen es alaija vettessec a nagsagos feiedelemsegeknec. Mert nints sohonnat hatalom, hanem czac istentül. Amely feiedelemsegec penig van-nac, azoc istetül rendeltettec. Annac okaert; ackic ellene tamad a fejedelemsegnec, az istennec redelessenec al ellene. Ackic penig a feiedelem ellen tamadnac, azoc ő magokra karhoztato iteletet veszne. [...] Fellyeb iaro hatalmassag. Exusiaes hyperechusaes, az az Az hatalmassagoknac, kik fellieb iarnac, fellieb emeltettec a kösseg közöt, ackiket isten nagjobba, fellieb voloua tet erőbe, hatalomba itt ez világ

---

³⁵⁶ Melius i. m., a „Tttij” jelű iv első oldalának rektója.

³⁵⁷ Melius i. m., XIII. caput első Praedicatio.

³⁵⁸ Uo.

szerint. Miért mongya in abstracto, hatalmassagoknak, snem adiectiue incontroto, hatalmasoknak? Ezert hog megvalaszd a tisztet, a fejedelemsaget a személytil.³⁵⁹

A *tiszt*nek járó *tiszteletet* határozottan elválasztja a *tisztséget* betöltő személytől, ugyanakkor a Szentírás fordításába is belekódolt nyelvi formával – *hatalmasok, hatalmasságok; fejedelmek, fejedelemségek* – azt is jelzi, hogy mindig találunk embert, személyt a tisztség mögött. De vajon nem lehetséges-e, hogy – miközben jámborul *tiszteljük* valakiben a *tisztjét* – ugyanez a jámborság azt követelné, hogy nagy *tisztelettel* inkább valaki másban *tiszteljük* ugyanazt? Ha *tiszt* és személy elválasztható egymástól, könnyen fölvetődik a legitimitás kérdése. Melius ebben sem hajlandó lelki megkönnyebbülést nyújtó konkrét útmutatást adni híveinek. A legitim hatalomnak a műveiből egyetlen, negatív kritériuma hüvelyezhető csupán ki, e szerint *nem legitimnek* az a hatalom tekinthető, amit nem emberek választottak. Melius híveit polgári kötelezettségeik és politikai lelkiismeretük tekintetében is összefűzi szabadságukkal. A hatalom legitimitása fontos ügy, de ennek megítélésében a szószerk néma: nekik kell eldönteniük és felelniük döntésükért lelkiismeretük előtt.

A KÖZÖMBÖS DOLGOK IRÁNTI TÜRELMETLEN KÖZÖMBÖSSÉG

Nem csoda, hogy a modern lelkiismeret feszültségét ebben a tömör formában nehezen viselte az európai ember. A közömbös dolgokban meghirdetett keresztyén szabadság, amilyen nagy felszabadító erő volt a XVI. században, a XVII. század némely pillanatában már inkább kiküszöbölendő gondként jelentkezett. Gyakran tűnt úgy, hogy a közemberek nem akarnak élni vele (hiszen a harc saját *adiaphora*-felfogásom kötelezővé tételéért fogalmi ellentmondásban van a keresztyén szabadsággal); a szellemi elit pedig új autoritást keres, amely végre megszabadítja az embereket terhes szabadságuktól, és azt meg is találja a nagy Leviatánban. A restauráció utáni Angliában újra fölerősödik a régóta meglévő erasztiánus érvelés, amely a szuverénre bízna a döntést a *közömbös dolgokban*. Locke még Oxfordban írott, sokáig kéziratban maradt, kollégájával, Edward Bagshawe-val vitatkozó munkájából süt a kemény hatalmi beavatkozás után áhító türelmetlenség az ellen a – későbbi kifejezéssel – felvilágosulatlan, akadékoskodó népséggel szemben, amely számára az *adiaphora* külsődleges dolgai még lelki problémát okoznak:

Ha külsődleges, közömbös dolgok a lélekre tartozó ügynek minősülnek, jó lenne, ha szerzőnk [Bagshawe] megtenné azt a szívességet, hogy rámutat a kettő közötti határra, s elmondja, hol érnek véget a polgári, s hol kezdődnek a lelki ügyek. Ha az udvarias köszönés, a barátságos üdvözlés, a helyi szokásokhoz alkalmazkodó

³⁵⁹ Melius i. m., XIII. _caput_ első Praedicatio, a „Ppp” jelű ív első oldalának rektója és verzőja.

illendő viselkedés és persze a polgári előjáró iránti engedelmisség polgári ügy, sokan akkor is lelkiismereti kérdést kreálnak belőlük, s nincs az a közömbös cselekedet, amelyre egy aggályos lélek ne tudna a Szentírással példálózni és lelki ügyet faragni belőle, s ha más nem segít, a rágalom eszközéhez nyúl. Igaz, hogy a keresztyény előjárónak kesztyűs kézzel kell bánnia az erőtlén keresztyényekkel, de nem szabad egy maroknyi morgolódo baját úgy kezelnie és gyöngeségeit úgy túrnie, hogy ezáltal az egész békéjét és biztonságát elhanyagolja.³⁶⁰

Csakhamar bebizonyosodik azonban, hogy az állami rendteremtésnek nincs esélye, vagy legalábbis több baj jár vele, mint haszon. Locke véleménye természetesen nem változott meg azokról a bogaras emberekről, akiknek az effélék fontosak, de már más bánásmódot gondolt kívánatosnak velük szemben. A közömbös dolgok iránti türelmetlen közömbösséget fölváltotta a közömbös dolgok iránti *türelmes* közömbösség.

A KÖZÖMBÖS DOLGOK IRÁNTI TÜRELMEK KÖZÖMBÖSSÉG

A *tolerancialevél* ismert szövegrészletének emlékezetünkbe idézése bizonyítja, hogy Locke-nak nem a vallási nonkomformisták és/vagy az anglikán ortodox protagonisták, a *személyek* iránti attitűdje változott meg, hanem a *dolgok* kezelésének számára kívánatos módja. A külsőségekről folytatott kemény, olykor véres harcok okát eközben (nem is annyira rejtett módon) nevétségnek tartotta mindkét oldalon:

Meg van engedve latinul beszélni a piacon? Engedtessék meg akkor a templomban is azoknak, akiknek ahhoz van kedvük. Lehet-e otthon térdet hajtani, állni, ülni, ezt vagy a mozdulatot végezni, fehér vagy fekete ruhába öltözni, rövid vagy hosszú köntöst viselni? Ne legyen hát tiltott a templomban kenyeret enni, bort inni, és vízzel tisztálkodni. Mindaz, ami a mindennapi életben törvény szerint szabad, minden egyháznak is legyen állandóan szabad a szent szertartásaiban. Ettől nem szenved kárt senki élete vagy testi épsége, s nem omlik össze se a háza, se a családi élete.³⁶¹

Az Európa néhány sarkában több-kevesebb következetességgel megvalósuló vallási tolerancia kedvezményezettjei új helyzetükért talán hálások lehettek Locke-nak, beállítódását azonban, amellyel értelmetlen játéknak tartotta mindazt, ami nekik szent volt, nem fogadhatták szimpátiával. A kora újkor vallási toleranciája sokáig főként e törvények sugalmazóinál jóval türelmetlenebb emberekre, intoleránsabb vallási közösségekre vonatkozott.

³⁶⁰ John Locke: Első traktátus a kormányzatról In: John Locke: *A vallási türelemről*. Budapest, Stencil Kulturális Alapítvány. 2003. 83. o. Fordította Kontler László.

³⁶¹ John Locke: Levél a vallási türelemről In: John Locke: *A vallási türelemről*. Budapest, Stencil Kulturális Alapítvány. 2003. 243. o. Halasy-Nagy József fordítása alapján az eredetivel egybevetette és átdolgozta Gecse Gusztáv; a szöveget az idézett kiadás számára erősen korrigálta Boros Gábor.

ÚJRA AZ ÉLÉSKAMRÁBA KÜLDÖTT GYERMEKRŐL

Az a törekvés, hogy a közömbös dolgok ügyét ismét az egyén kezébe adják, ahogyan az a terminus első fölbukkanásakor, a sztoikusok idején volt, majd XVI. századi humanista és reformátor újra-fölfedezői gondolták, már Locke utolsó éveiben fölmerült. Itt már a szűkebb értelemben vett teológiai *adiaphora*-viták után, a XVII. század legvégén vagyunk, a XVIII. századi teológiában már nem is bukkan föl újra e fogalom. A kifejezés ennek megfelelően egészen világias, gyakorlati és magán jellegű téma kapcsán, Locke neveléseméleti munkájában kerül elő. Ekkorra azonban már annyira az angol szókinés és gondolkodásmód részévé vált a kifejezés és szöbokra, hogy Locke-nak valószínűleg föl sem tűnt: a szó, amely tollára kívánkozik, ugyanaz, mint amelynek bő három évtizeddel azelőtt még ő is nagy államelméleti és teológiai jelentőséget tulajdonított. Locke, a nevelési tanácsadó így fogalmaz:

Nem mintha azt akarnám, hogy a szülők következetesen keresztezzék gyermekeiknek közömbös dolgokra (matters of indifference) vonatkozó kívánságaikat, ellenkezőleg, ha a magukviseletével rászolgáltak, ha nem félok, hogy az ember elrontja, elpuhítja vele lelküket avagy túlságosan megkedveltet velük mindenféle haszontalanságokat, meg kellene véleményem szerint mindent tennünk, hogy elégedettek legyenek, mert csak így fogják érezni boldogságát, előnyeiket annak, hogy jól viselik magukat. Legjobb a gyermekre nézve, ha egyáltalán nem telik kedve az ilyen dolgokban, ha örömeiket nem mérik szeszélyes kívánságuk beteljesedéséhez, hanem közömbösek mindazzal szemben, amit a természet közömbösnek teremtett. Erre kell a szülőnek, nevelőnek egyaránt törekednie; míg ez el nincs érve, csakis egy ellen tiltakozom, hogy a gyermeknek kérnie legyen szabad közömbös, szeszélyéből eredő dolgokat. Szoktassuk le őket erről avval, hogy minden ilyen kérésüket következetesen megtagadjuk. [...] Szoktassuk őket tehát idejében hozzá, hogy kérdezzék meg előbb a maguk eszét, mielőtt valamely hajlamukat szabadjára bocsájtánák. Jelentékeny lépés ez ahhoz, hogy uraivá legyünk hajlamainknak, ha ekként megakasztjuk és hallgatásra kárhoztatjuk őket. Azt hiszem, ha a gyermeket hozzászoktatjuk, hogy gátat vessenek szeszélyes kívánságaiknak s fontolóra vegyék, mielőtt még beszélni tudnának, vajjon helyén való dolgot kívánnak-e, egész jövőendő életük folyamán nagy hasznát látják majd e megszokásuknak nagyobb fontosságú ügyeikben.³⁶²

Fanatikus felekezetektől, véresen komolyan védelmeszt szertartás-
rendektől és a polgárháború veszélyétől végül eljutottunk a gyermekek
édességfogyasztási szokásainak szabályozásáig. Úgy tűnik, mintha az idős
Locke már csak ilyen komolytalan dolgokkal bíbelődne. Ne feledjük azonban,
hogy a lelkiismeret kérdését az *adiaphora*-viták kapcsán tárgyaló előadásom

---

³⁶² Locke: *Gondolatok a nevelésről*. Budapest, Kath. Középpiskolai Tanáregyesület. 1914. 107. §. 119-120. o. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Mutschenbacher Gyula.

elején az éléskamrába egyedül beszabadított gyermekhez hasonlítottam XVI. századi elődünket, akinek egyszer csak azt mondták: vegye komolyan keresztény szabadságát. Majdnem másfélszáz év telt el, míg valakinek eszébe jutott, hogy alkalmassá is kellene tenni emberünket arra, hogy éljen szabadságával. Ezt pedig célszerű ott elkezdni, ahol a XVI. század hagyta emberünket: lelkiismeretével összezárva az éléskamrában.